

A SZEGÉNYSÉG ELNŐIESEDÉSE HAT VOLT ÁLLAMSZOCIALISTA ORSZÁGBAN

A szegénység „feminizációját”,² vagyis azt, hogy a szegény népességben mind jobban túltreprezentáltak a nők, számos – mind fejlett, mind fejlődő – kapitalista társadalomban megfigyelték már (Pearce 1978, Albelda and Tilly 1997). Bár viszonylag új jelenség – mely definíció szerint összekapcsolódik a nőknek a családi és rokonsági kapcsolatoktól való növekvő függetlenségével –, a nemek közötti jelentős szegénységi szakadék alapvetően megváltoztatja mind magának a szegénységnek a természetét, mind a rá adott politikai választ. Például amikor a nők egyre növekvő – s a férfiakénál nagyobb – számban élnek nyomorban, a gyerekek is nagyobb eséllyel lesznek szegények, és ez hosszú távú következményekkel jár a társadalmi mobilitásra és rétegződésre nézve. Míg az idők szegénységének valószínűleg a politikai döntéshozatalra vannak következményei, addig a felnőtt nők szegénysége általában az anyaság (mely gyakran a nemzet és etnikum eszméivel van összekapcsolva) újraértelmezéséhez és rétegződéséhez vezet, és az állami újraelosztás erőfeszítéseit a munkaerőpiacról az anyavédelem felé irányítja át. Ily módon (és még sok egyéb módon) egy túlnyomórészt női szegény népesség eltérő kockázatokkal és eltérő életesélyekkel kell hogy szembenézzon, mint egy hasonlóan szegény, de túlnyomórészt férfiakból álló csoport. Míg egyre növekvő irodalom foglalkozik a volt államszocialista országok széles körben terjedő szegénységével, kevés figyelmet fordítanak ennek nemi vonatkozására – ha egyáltalán találunk ilyen művet (kivételesen ld. Szalai 1999, és Emigh–Szelényi 2001 egyes részei). Két alapkérdést kell itt tisztáznunk: Először is, elnőiesedett-e a szegénység Kelet-Európában?³ Másodszor, mely tényezők magyarázzák, ha az egyes országokban nem azonos a nemek közötti szegénységi szakadék nagysága?

Kell-e nemek közti szegénységi szakadékra számítanunk Kelet-Európában?

Casper és társai (1994) nyugati fejlett kapitalista társadalmakat vizsgáló összehasonlító tanulmányukban azt találták, hogy a női szegénységi rátának a férfi szegénységi rátához viszonyított aránya (vagyis a „nemek közti szegénységi szakadék”) a leg-

¹ Minden levelezést a következő címre kérek: Éva Fodor, Department of Sociology, Dartmouth College, HB 6104, Hanover, NH 03755 (eva.fodor@dartmouth.edu). Szeretném köszönetemet kifejezni mindazoknak a diákjaimnak, barátaimnak és kollégáimnak a Közép-Európa Egyetemen és a Cornell Egyetemen, akik 2001 tavaszán meghallgatták és kommentálták azt az előadásomat, amely e cikk alapjául szolgált. Különösen sok köszönettel tartozom Szelényi Ivánnak.

² A szót a következőkben elnőiesedésnek fordítjuk. (A ford.)

³ A „Kelet-Európa” kifejezést itt a „volt államszocialista társadalmak”-kal felcserélhetően használom, tehát nem precíz földrajzi fogalomként.

magasabb, az Egyesült Államokra mért 1,41-től a német 1,29-en át a hollandiai szinte teljes egyenlőségig (1) terjedt, illetve fordított irányú volt például Olaszországban és Svédországban (0,9). A legtöbb országban – az utóbbi három kivételével – jelentős nemek közti szegénységi szakadék található: a nők általában nagyobb eséllyel szegények, mint a férfiak. A szerzők az országok közti eltéréseket a házasságkötési arány eltéréseivel magyarázták (ami különösen magas Olaszországban, és ez magyarázza az alacsony szegénységi szakadékot), valamint a munkaerő-piaci részvétel arányával (amely kiemelkedően magas Svédországban). Egyesek újabban az állami jóléti juttatásoknak a szegénységi szakadékra gyakorolt hatását vizsgálják (Christopher et al. 1999), és azt találják, hogy azokban az országokban, ahol az állami juttatások bőkezűek, univerzálisak és társadalmilag kevésbé stigmatizáltak, ott a nemek közti szegénységi eltérései kisebbek.

Egyik tanulmány sem vont azonban be vizsgálatába kelet-európai országokat, úgyhogy nem rendelkezünk sem külső, sem belső összehasonlító információval e régióra vonatkozóan. Mindazonáltal van jó néhány okunk rá, hogy feltételezzük, itt is létezik nagy nemek közti szegénységi szakadék. Először is, 1990 után az állami újraelosztó rendszer gyakorlatilag összeomlott a régió legtöbb országában: a jóléti programok, nyugdíjak és természetbeni juttatások reálértéke erősen visszaesett (Tóth 1994, Förster–Tóth 1999). Mivel a nők gyakran inkább használóik a jóléti újraelosztásnak, valószínűleg jobban is sújtja őket, ha az nem megfelelő. Másodszor, ahogy sok kutató rámutat, a piacosodás beköszöntével a dolgozó nők sebezhetőbbé váltak a profitéhes munkaadók szexista szeszélyeivel szemben, akik rosszul tolerálják a szülési szabadságot vagy a munkavállalók más reprodukív kötelességeit (Einhorn 1993). Ez okból a nők foglalkoztatási aránya és fizetett állásuk minősége (bér, stabilitás, előmenetel) a férfiakénál várhatóan alacsonyabb. A nemekkel kapcsolatos ideológiák terén bekövetkezett konzervatív fordulat sem segített: negyven év után először sok kelet-európai országban elfogadottá, sőt ténylegesen népszerűvé vált azt az álláspontot képviselni, hogy a nőknek igazából otthon a helyük. Ez az ideológia tükröződik a médiában, a hirdetésekben és a politikai döntéshozatalban is, hozzájárulva a nők különösen sebezhető munkaerő-piaci pozíciójához (Gal–Kligman 2000). Végül az általános társadalmi válság a halálozási ráták növekedéséhez vezetett, különösen a férfiak esetében. Hasonlóképpen, a válsági arányszámok és a házasságon kívüli születések aránya a kilencvenes évek közepén megugrott. Ha mindezt figyelembe vesszük, akár hatalmas nemek közötti szegénységi szakadék megléte sem okozna különösebb meglepetést.

Másrésről más kutatók úgy látják, a nők nem feltétlenül áldozatai a piacosodás folyamatának (legalábbis nem jobban, mint a férfiak). Néhány országban a nők munkanélküliségi aránya alacsonyabb vagy ugyanakkora, mint a férfiaké. 1990-re már a nők több generációja tett szert sokéves munkavállalási gyakorlatra, összességében jobban képzettek, mint a férfiak, és stratégiaiilag jobb helyet foglalnak el olyan szektorokban (különösen a szolgáltatásban), amelyeket az általános recesszió kevésbé sorvasztott el. A nők – sok nő – olyan erőforrásokkal rendelkeznek, amelyeket az utóbbi tíz évben újraértékeltek (Fodor 1997). Ráadásul a nyugdíjreform néhány országban (például Lengyelországban és bizonyos fokig Magyarországon) megvédhette az idős nőket attól, hogy szegénységbe süllyedjenek. Ami a demográfiai változásokat illeti, a születési arányszámok csökkennek, a nők mind kevesebb

gyermeket szülnék, és így kisebb reprodukív terhek nehezednek rájuk, ami a férfiakhoz viszonyított munkaerő-piaci pozíciójukat javíthatja (lásd Hong [1987] ugyanilyen érveit Kínára vonatkozóan). Ezenkívül önmagában a régióra jellemző háztartási struktúra védelmet jelenthet a szegénység elnöiesedése ellen: bár a válási arányszámok magasak, a nők ritkán élnek egyedül (ténylegesen az egyszülős családok sehol nem képezik több mint két százalékát a háztartásoknak, Oroszország kivételével). Ezek azok a háztartástípusok (egyedülálló nő gyermekkel és egyedülálló idős), amelyek sok nyugat-európai országban a legvalószínűbben lesznek szegények. Ily módon a tanulmányunkban szereplő társadalmak többgenerációs háztartásainak gyakorisága szintén csökkentheti a szegénységi szakadékokat.

Összességében tehát távolról sem egyértelmű, hogy a kelet-európai társadalmak nemek közötti szegénységi szakadékok teremteneek vagy sem: ez a kérdés tehát további empirikus vizsgálatokat igényel.

Adatok, meghatározások és alternatív meghatározások

Ahhoz, hogy megállapíthassam, milyen mértékben vannak a nők vagy a férfiak felülreprezentálva a szegény népességben, annak a „Szegénység, etnikai és nemi hovatartozás Kelet-Európában” című felmérésnek az adatait használok (Emigh–Szelényi 2001), amely hat volt államszocialista társadalom reprezentatív mintáját tartalmazza, mindegyikben megközelítőleg ezer fővel, és egy sor olyan kérdést, amely az egyének és a háztartások pénzügyi helyzetét, kiadási és bevételi szerkezetét, valamint összességében vett életszínvonalát érinti. (Ennek az adatbázisnak a részletesebb leírását lásd Emigh–Szelényi [2001] vagy jelen kötetben máshol.)

A nemzetközi összehasonlító statisztikák szerint az szegény, aki olyan háztartásban él, ahol az egy főre jutó jövedelem kevesebb, mint az adott ország háztartási mediánjának ötven százaléka. A jövedelem ebben az esetben igazítva van a háztartási szerkezethez, és magában foglalja az összes készpénzt és készpénz jellegű kifizetést⁴ (azaz bérjövédelmet és bármely jóléti programból származó segélyt vagy készpénzes támogatást), de nem tartalmazza a természetbeni juttatásokat, mint például az ingyenes állami gyermekellátást, egészségügyi ellátást vagy oktatást. Ezt a nemzetközi mércét alkalmazva a legmagasabb szegénységi arányt a tanulmányunkban szereplő hat ország közül Lengyelországban találjuk (lásd az 1. ábrát), viszont nemek közötti szegénységi szakadékok sehol sem, kivéve Romániát, ahol a nők szegénységi kockázata durván 1,4-szerese a férfiakénak. Ez tehát a fent feltett első kérdésünkre adható leggyorsabb válasz.

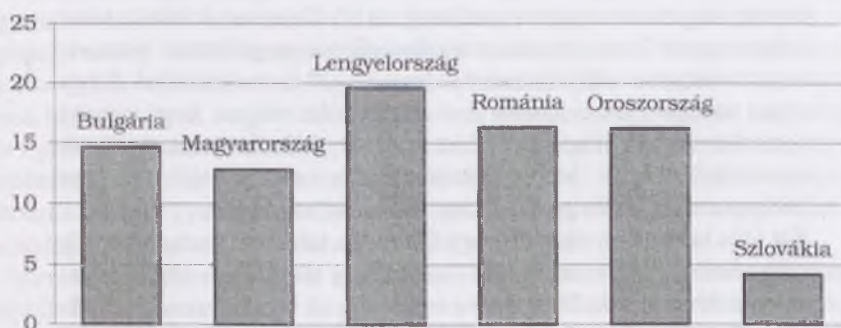
Ha megállnánk itt, azt mondhatnánk, hogy Kelet-Európa a társadalmi szerveződés egészen más mintáit mutatja, mint akár a fejlett nyugat-európai, akár a fejlődő nem európai társadalmak. Nézzük azonban meg ezt a kérdést más szögből is, mielőtt levonnánk a végső konklúziót. Számos indok késztet rá, hogy ezt tegyük. Egyrészt, ha nemzetközi összehasonlításra hasznos is lehet az ötven százalékos medián háztar-

⁴ Itt az egy főre jutó háztartási jövedelmet egy 0,6-es korrigáló tényezővel (ekvivalenciaskálával) használok azért, hogy biztosak lehessünk benne, hogy a nagy családok jövedelme alá van súlyozva, mivel azt feltételezhetjük, hogy itt bizonyos költségek megoszlanak (lásd pl. Christopher et al. 1999).

tási jövedelmi küszöb a szegénység definiálására, ez inkább az egyenlőtlenség fokát méri, mint magát az országon belüli szegénységet (ezért van az, hogy ezt a mérőszámot alkalmazva úgy tűnik, Lengyelországban a legmagasabb a szegénységi arány, holott számos nemzetközi statisztikai adat mást sejtet). Másrészt a szegénység megragadásához a jövedelmen kívül más források is fontosak lehetnek. 2000 telén és tavaszán Budapest belvárosában élő szegény családokkal mélyinterjúkat készítettem, és sok olyan embert találtam, akinek háztartási jövedelme ugyan a szegénység küszöb fölé emelhetné az illetőt, mégis, sok okból kifolyólag, minden értékelés szerint sötét nyomorban élt.

1. ábra

A szegénységi ráta hat kelet-európai országban. A szegénységi küszöb a medián háztartási jövedelem 50%-a

A városi szegénység arcai

Találkoztam Katalinnal, egy egyedülálló anyával, aki Budapest belvárosában él 14 éves fogyatékos gyermekével. Beléptem a lakásába, amely egy kis szobából és egy konyhából állt. Katalin családjában az egy főre jutó jövedelem éppen egy kicsit az egy felnőttből és egy gyermektől álló háztartások mediánjövedelmének ötven százaléka fölött volt (ez a munkabéreiből, a saját és fia rokkantnyugdíjából és a családi pótlékból jött össze). Katalin 52 éves, részmunkaidőben dolgozik egy közeli iskolában takarítónőként. 1988-ban elvesztette gyári munkás állását, és hatvan százalékos rokkantsági nyugdíjat kapott. De ezzel az állással többet veszített, mint a jövedelmét. A lakásában nincs fürdőszoba, nincs zuhany, de még fürdőkád sincs. Amíg dolgozott, ez elfogadható volt: ő és fia a gyári fürdőben zuhanyozott. A fia a gyári óvodába, napközibe járt, mindketten az ottani menzán étkeztek délből. Voltak barátai, közössége. Mesélt nekem egy balatoni utazásról, amit a gyáron keresztül kapott, és egy másik, saját szervezésű útról, amit a Szovjetunióba tett. Tisztán technikailag nézve Katalin most

sem szegény. De lakáskörülményei származékosak és nem is fognak javulni: nem fog tudni fürdőszobát építeni, a vécé két ajtóval arrébb van a folyosón, a vakolat mállik a falról – élelmezni valószínűleg tudja majd magát és a fiát, de megtakarítani soha nem lesz képes. Ráadásul elszigetelt, nem engedhet meg magának többé egy mozijegyet sem, és amikor rákérdeztem, határozottan nagyon szegénynek sorolta be magát – nem úgy, mint tíz éve tette volna.

Találkoztam egy másik, háromgenerációs családdal, amelyik egy hasonló szoba-konyhás lakásban élt. A „nagy mama” egy roma asszony, akit Borinak hívnak (38 éves), s 12 éve jött fel Budapestre egy gyárba dolgozni. 1992-ben vesztette el állását és vele a munkásszálláson a helyét, amit majdnem ingyen kaptak a gyári munkások. Úgyhogy beköltözött a rokonaihoz, és egy darabig prostituáltként dolgozott, aztán feljebb jutva a ranglétrán egyszobás lakását elkezdte kiadni prostituáltaknak, míg el nem csípte a rendőrség, és börtönbe nem küldték. Most a fiával (aki 17 éves, és rátette a kezét minden megtakarított pénzére, míg ő börtönben volt), valamint a „menyével” és kislányukkal él egy olyan lakásban, amely kisebb mint 25 m². Nem világos, hogy mennyi pénzt keresnek – nincs az a felmérés, amely kiderítené ezt. A fiának van mobiltelefonja. Mégis, interjúalanyom csikorgó téli hidegben házipapucsban jár, és gyakran nincs mit ennie nap végén.

Két idős lánytestvér él együtt egy kétszobás lakásban Budapest egyik szép részén. 1977-es nyugdíjba vonulásukig mindketten általános iskolai tanárok voltak. 78 és 82 évesek, s elég jó karban vannak. Mindkét idős hölgy öregségi nyugdíjat kap, amely gyakorlatilag kizárja őket a szociális segélyből, különösen azért, mert Magyarországon a nyugdíjak többé-kevésbé követik az inflációt. Mégis addigra, mikor találkoztam velük egy segélyirodában, amely elszegényedett családoknak nyújt támogatást, már többhavi jövedelmüknek megfelelő összeggel tartoztak az államnak, és eladták ezüst étkészletüket és 26 kötetes Larousse enciklopédiájukat, amelyet még édesapjuktól örökölték. De még így sem tudják fizetni fűtésüket, mivel véletlenül egy olyan házban laknak, amiben központi fűtés van, és a havi fűtesszámla összege magasabb, mint egyikőjük teljes nyugdíja. Éppen ezért nagyon nehéz eladni a lakást, nem beszélve arról a nehézségről, amit nyolcvan év fölött egy költözés okozna. Szigorúan véve nem szegények, ha a jövedelmüket nézzük – de megkerülhetetlen kiadásaiakkor, hogy egyszerűen nem tudnak kijönni a nyugdíjukból.

Ezek a példák azokat a problémákat jelzik, amelyek ahhoz kapcsolódnak, amikor a szegénység mérésekor egyedül a háztartási jövedelmet vesszük alapul: néhány esetben nehéz felmérni ennek a jövedelemnek a nagyságát; lehet, hogy a pénz nem egyenlően oszlik meg; vagy a háztartásnak lehetnek elkerülhetetlenül nagy kiadásai vagy borzalmas lakáshelyzete. Ezért érdemes a szegénységet egyidejűleg különböző nézőpontokból vizsgálni. Ehhez négy különböző mérőszámot konstruáltam, s ezeket a továbbiakban áttekintem.

További finomításként, a következő elemzésekben megváltoztattam az elemzési egységet az egyénekről a háztartásokra, azért, hogy a véletlen tényezőt csökkentsem, s növeljem a becslések statisztikai erejét. Ez azért szükséges, mert a mintáink meglehetősen kicsik, s a nemi különbségek árnyalatnyiak. Ha ugyanolyan számú férfi és nő él minden háztartásban, nincs a nemek között különbség a szegénységben. De ha azok a háztartások, amelyek több nőt, mint férfit tartalmaznak, nagyobb valószínűséggel szegények, a szegénységet „elnőiesedettnek” minősítem. A kutatók általában minden háztartásból egy személyt vesznek ki, és a nemek közötti szegénységi szakadékot individuális szinten, mindenre a korrigált egy főre jutó háztartási jövedelemmel számolva közelítik meg. Én másmilyen stratégiát fogok követni. Háztartásokat fogok összevetni, és azt mondom, hogy ha azok a háztartások, ahol több nő él, mint férfi, nagyobb szegénységi rátával bírnak, mint azok a háztartások, ahol egyenlő számú nő és férfi él, illetve mint azok a háztartások, ahol több férfi él, mint nő, akkor szegénységi szakadékot találtunk a nők hátrányára. (Gyakorlatilag ez ugyanaz a módszer, mint amit a nemzetközi szegénységkutatások kidolgoztak, ahol személyi mintát vettek az egyes háztartásokból – ha több nő él egy háztartásban, azoknak több esélyük lesz rá, hogy bekerüljenek a mintába, és így ha ezek a háztartások hajlamosabbak szegényekké válni, akkor a szegény népességben több nő lesz. Az egyetlen technikai különbség e között és az én megközelítésem között, hogy az enyémben azt a plusz véletlen tényezőt kiiktattuk, amely akkor jelenik meg, amikor háztartásonként egyetlen személyt választanak be a mintába. Mivel a mintáink viszonylag kicsik, ez megnöveli eredményeink statisztikai erejét.)

Minden országban körülbelül a háztartások 30–35 százalékában több nő található, mint férfi (Oroszország kivételével, ahol ez a szám 43 százalék körül van). E háztartások mintegy fele többgenerációs: nagymamák élnek gyermekekkel, nem házas, gyermekes vagy gyermektelen felnőtt lányok szüleikkel stb. Körülbelül harmadukban idős (hatvan év feletti) nők élnek egyedül, három-hat százalékukban egyedülálló anyák (Oroszország kivétel, itt húsz százalék ez az arány), és tíz százalékukban egyedülálló, nem idős felnőtt nők egyedül.

Eredmények: létezik-e Kelet-Európában nemek közötti szegénységi szakadék?

A nemek közötti szegénységi szakadék megítélésére négy különböző mérőszámot használok, amelyek megmutatják: 1) az alultápláltság szintjét, 2) az egyszerű fogyasztási cikkek birtoklását, 3) a lakhatás minőségét és 4) a válaszadó saját háztartása gazdasági helyzetéről adott szubjektív értékelését. Ez a többdimenziós megközelítés a régió szegénységének természetéről árnyaltabb képet ad, mint az, amely egyedül a háztartási jövedelmet használja. Adatbázisunk az országok közti összehasonlítás ritkán fennálló lehetőségét nyújtja.

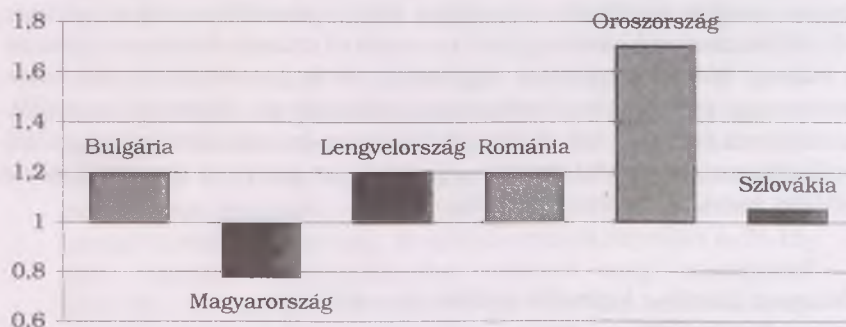
Az első index azokat a háztartásokat írja le, amelyekben nincs elég élelem mindenki számára.⁵ A 2. ábra az ebben az alultápláltsági indexben megjelenő nemi

⁵ Az indexet úgy állítottuk össze, hogy azokat a válaszokat kombinálja, amelyeket azokra a kérdésekre adtak, amelyek azt állítják, hogy a háztartásnak nehézséget jelent az élelmiszerek megvásárlása (hf1 = 1),

eltéréseket mutatja be, azaz a nőtöbbségű háztartásokban élők közül azoknak az arányát, akik szegénységet éltek meg, viszonyítja a nem nőtöbbségű háztartásokban élők ugyanilyen arányához. (Kiszámoltam mindkét típusú háztartásra a szegénységi rátát, és az egyiket elosztottam a másikkal.) A 2. ábra oszlopai azt ábrázolják, hogy azok az emberek, akik nőtöbbségű háztartásban élnek, hányszor nagyobb valószínűséggel alultápláltak, mint azok, akik nem ilyen háztartásban élnek. A sötét oszlopok a nem szignifikáns eredményeket reprezentálják, így ezekben az esetekben nem lehetünk biztosak abban, hogy a férfiak és nők közötti eltérések a valódi nemi különbségből adódnak-e, vagy pusztán a minta szeszélyéből. Csak a világos oszlopokat fogom értelmezni. A 2. ábra azt mutatja, hogy jelentős és szignifikáns nemek közötti szakadék van a „táplálkozási” szegénység terén Oroszországban, Romániában és Bulgáriában. Ezekben az országokban ha több nő van a háztartásban, mint férfi, az emberek nagyobb valószínűséggel szenvednek az alultápláltságtól, és gyakrabban kell éhesen lefeküdniük. Csak Románia mutatott föl szignifikáns nemek közti jövedelemkülönbséget, de most két további országot kell hozzátennünk a listához. Oroszországban a nőtöbbségű háztartások 1,7-szer nagyobb valószínűséggel látnak hiányt élelemből, míg Romániában és Bulgáriában 1,2-szer.

2. ábra

A nőtöbbségű és a férfitöbbségű/azonos számú nőt és férfit tartalmazó háztartások alultápláltsági rátája

A 3. ábra a szegénységet más nézőpontból állítja elének: azokat a háztartásokat mutatja be, amelyek bizonyos alapvető fogyasztási cikkekkel rendelkeznek (akár úgy, hogy sosem volt nekik, akár úgy, hogy el kellett hogy adják), és ezért szintén ínséget élnek meg.⁶ Ugyanazt a logikát alkalmazva, mint az előbb, azt találjuk, hogy a nőtöbbségű háztartások nagyobb valószínűséggel szegénynek fogyasztási javak tekintetében

vagy ha valaki a háztartásból az elmúlt hónapban egynél többször kellett éhesen lefeküdni (hf4=1 vagy 2).

⁶ Ha a háztartásnak nincs hűtőgépe (hb9) vagy nincs tévéje (hb10=4), és a válaszadónak nincs télikabátja (if10) vagy második pár cipője (if13), a háztartást szegénynek minősítjük.

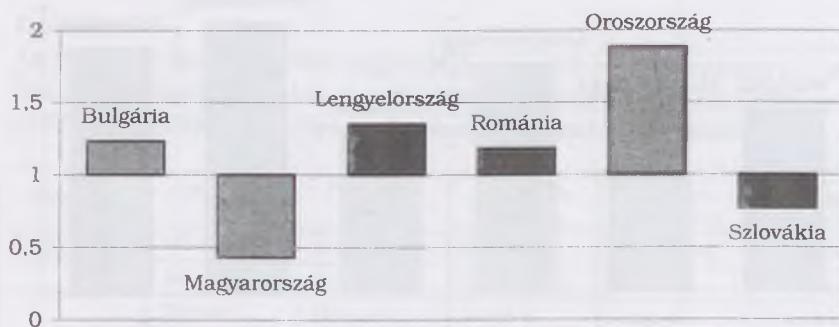
tében Bulgáriában és Oroszországban, de – ugyanezt a mérőszámot használva – kevésbé szegények Magyarországon.

A 4. ábrán megjelenő index az emberek szegénységgel kapcsolatos szubjektív értékelését méri.⁷ Ismét csak azt találjuk, hogy azok az emberek, akik Bulgáriában, Romániában és Oroszországban nőtőbbségű háztartásban élnek, nagyobb valószínűséggel mondják magukról, hogy nagyon szegények. Ha külön-külön nézzük, azt látjuk, hogy Romániában az ilyen háztartásból kikerülők majdnem ötven százalékkal nagyobb valószínűséggel mondják ezt, míg Oroszországban a különbség huszonöt százalékos, és Bulgáriában „csak” tiz százalékos.

Végül a lakáskörülményeket illetően mindegyik ország meglehetősen nagy nemi különbségeket mutat. Ez az index azt méri, hogy mekkora a zsúfoltság foka, hogy van-e a házban vagy lakásban folyóvíz, fürdőszoba és fűtés (5. ábra).⁸ Oroszországban azok a háztartások, ahol a nők száma nagyobb, mint a férfiaké, 4,5-szer nagyobb valószínűséggel „lakhatásilag szegények”, mint azok a háztartások, ahol a férfiak száma megegyezik a nőkével vagy magasabb annál. A többi országban ezek a számok 2,8-tól 4,2-ig terjednek.

3. ábra

A nőtőbbségű és a férfitőbbségű/azonos számú nőt és férfit tartalmazó háztartások szegénységi rátája

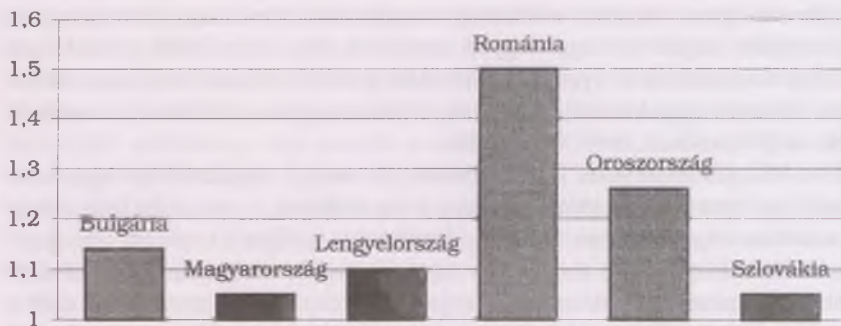

⁷ Ha a válaszadó a háztartását „jóval az ország átlaga alá” helyezi (if2c), a háztartást „szubjektíve” szegénynek fogjuk minősíteni.

⁸ Ezt az indexet több változóból állítottuk elő. Egy háztartás „lakhatásilag szegény”-nek minősül, ha túlzsúfolt (szobánként kettőnél többen laknak benne – hb3 + háztartásnagyság), és ha nincs folyóvíz (hb5c), vagy nincs fürdőszoba (hb5h), vagy a család nem tudott múlt télen fűteni (hf3).

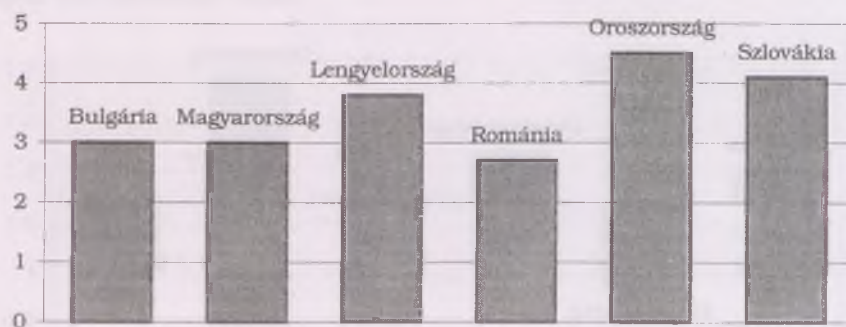
4. ábra

A nőtöbbségű és a férfitöbbségű/azonos számú nőt és férfit tartalmazó háztartások szubjektív szegénységi rátája

5. ábra

A nőtöbbségű és a férfitöbbségű/azonos számú nőt és férfit tartalmazó háztartások lakhatási szegénységi rátája

A fenti négy mutató (és a jövedelem alapú szegénységi mérőszám) a szegénység más-más arcát festi le a volt államszocialista régió különböző részeit tekintve. Mégis, eltekintve a lakáskérdéstől,⁹ meglepő következetesség érvényesül a számokban: van három ország, amely többé-kevésbé rendszeresen nemek szerinti szegénységi szakadékot mutat. Oroszországban, Romániában és Bulgáriában azok a háztartások, ahol a nők száma felülmúlja a férfiakét, rosszabbul állnak (vagy úgy érzik, rosszabbul állnak), mint a másmilyen típusú háztartások. Úgy értelmezem ezeket az eredményeket, mint a szegénység elnőiesedésének példáit, mert azt sejtetik, hogy a nők jelenléte valószínűbbé teszi, hogy egy háztartás a szegénység kockázatával kell

⁹ A nőtöbbségű háztartások általában nagyobbak, mint az egyéb háztartások, ami – a kelet-európai lakás-piac generális problémáival együtt – magyarázhatja az itteni hatalmas és konzisztens nemek közötti különbségeket.

hogyan szembenézzon. Az olvasót emlékeztetnem kell rá, hogy ezeknek a háztartásoknak a többsége nem egyedülálló felnőttek háztartása, tehát ez a történet nem egyszerűen az idős nőkről vagy a gyermeküket egyedül nevelő nőkről szól. Más szóval, a nemek közötti szegénységi szakadékot nem magyarázhatjuk egyszerűen a nők életciklusainak eseményeivel (mint például a kisgyermek nevelésével vagy az idősödéssel). Intézményes különbségeket kell tehát keresnünk, és a tanulmány második felében ebbe az irányba indulok el.

Összegezve elmondható, hogy míg a korrigált egy főre jutó háztartási jövedelem csak Romániában jelzett nemek szerinti szegénységi szakadékot, ha más mérőszámokat vettünk figyelembe, a kép bonyolultabbá vált: a szegénység elnőiesedését figyeltük meg Bulgáriában, Romániában és Oroszországban. Az 1. táblázat összegzi az előző ábrák eredményeit. Hozzátettem ehhez az abszolút szegénység egy további, összetett mérőszámát,¹⁰ amely a lakhatási index kivételével az összes indexet figyelembe veszi (ez nem pontosan a kombinációja a fenti mérőszámoknak, egy árnyalatnyival eltérő a formula; ez a kis változtatás egy további elemzés miatt volt szükséges, ahol a jelenlegi és a múltbeli szegénységet hasonlítom össze, lásd később). Úgy tűnik, az orosz és a román nők szenvednek legaránytalanabban a szegénységtől, s őket követik a bolgár nők. Bizonyos jelek arra utalnak, hogy Magyarországon és Lengyelországban fordított szegénységi szakadék áll fenn, de Szlovákiában nem. Most tehát rátérhetünk következő kérdésre: tárgyalására, és megkísérelhetünk magyarázatot adni ezekre a különbségekre.

1. táblázat

Az országok nemek közötti szegénységi szakadék szerinti rangsora – azokban az országokban, ahol a különbségek statisztikailag szignifikánsak a $p < 0,05$ -ös szinten (zárójelben azok, amelyek éppen hogy szignifikánsak)

Jövedelem	Alultápláltság	Fogyasztói javak	Szubjektív értékelés	Lakáskörülmények	Összetett mérőszám
Románia	Oroszország	Oroszország	Románia	Oroszország	Oroszország
	Bulgária	Bulgária	Oroszország	Szlovákia	Románia
	Románia	(Románia)	Bulgária	Lengyelország	(Bulgária)
				Bulgária	
				Magyarország	
				Románia	

¹⁰ Az egyetlen módja annak, hogy olyan indexet konstruáljunk, amely az emberek 1988-as tapasztalatával összevethető, az volt, hogy nagyjából azokat a kérdéseket használjuk, amelyeket egy személyes megkérdezésen alapuló felmérésben akkor feltettek. Ez az összetett szegénységi mutató olyan kérdéseket kombinál, amelyek a hűsfogyasztásra (if4 and if6), az éhségre (if7 and if9) vagy a cipő- (if13 and if15) és télikabáthiányra (if 10 and if12) vonatkoznak, illetve arra, hogy az illető a család életszínvonalát messze az ország átlaga alatt tartja (if2b, if2c). Ugyanezeket a kérdéseket tették fel 1988-ban, és ez megengedi az alábbi összehasonlítást. E mutatók némelyike ugyanaz, mint amelyet már használtam a fenti négy indexnél is, de nem mindegyik.

Mely tényezők magyarázhatják azt a különbséget, amely az egyes országok között fennáll a nemek közötti szegénységi szakadék terén?

Tekintve a kis esetszámot és ennek az elemzésnek a kezdeti voltát, itt most öt hipotézis megfogalmazása után csak bemutatok néhány adatot, melyek vagy támogatják a hipotéziseket, vagy ellene szólnak nekik. Ezzel kísérleti jellegű magyarázatot kívánok adni arra, miért találunk elnőiesedett szegénységet Romániában, Bulgáriában és Oroszországban, és miért nem a többi három országban. A hipotéziseket a szakirodalomban megfogalmazott és e tanulmány elején már ismertetett várakozások alapján állítottam fel. Bár e hipotézisek egyikét sem bizonyítjuk véglegesen, az eredmények egy viszonylag koherens történetet sugallnak, valamint a további vizsgálódások számára lehetséges utakat vázolnak fel.

1. *hipotézis: Az államszocializmus öröksége.* A mostani nemek közötti szegénységi szakadékot az államszocialista éra lehetséges nemek közötti szegénységi szakadékához lehet kötni. Minél nagyobb volt ez a szakadék 1989-ben, annál nagyobb szakadék fennmaradására számíthatunk tíz évvel később.

Nincs ok arra, hogy azt várjuk, hogy a nők különösebben jó helyzetet érnek el az államszocializmust követő átalakulás során, tehát ha 1989 előtt a szegénységi kockázat tekintetében hátrányban voltak, akkor ésszerűnek tűnik, hogy nem számítani hatalmas előrelépésre viszonylagos pozíciójukat tekintve. Vajon, mint sok más társadalmi intézmény esetében, az államszocializmus öröksége e téren is megmarad a 21. században?

Mégis, a felmérésből származó retrospektív adataink másféle történetet írnak le. A szegénység összetett indexét használva (az éhségre, a kisebb fogyasztási cikkek birtoklására és a szubjektív értékelésre vonatkozó kérdéseket bevonva) azt találtuk, hogy 1988-ban a nők Magyarországon voltak a legjobban elszegényedve férfi társaikhoz viszonyítva, s szorosán követték őket a lengyel, aztán a román nők. (A 2. táblázat az országoknak a két időpontra vonatkozó rangsorát mutatja be, kiemelve azokat az országokat, ahol a szegénység 2000-re elnőiesedett. Ha azonos sorrendet találunk, vagy legalább ugyanazok az országok szerepelnek minden oszlopban, az a hipotézist támogatja.)

2. táblázat

Az 1. hipotézis vizsgálata. Az országoknak a nemek közötti szegénységi szakadék nagysága szerinti rangsora (az arány zárójelben), 1988-ban és most, a 7. lábjegyzetben leírt összetett szegénységi mérőszámot alkalmazva. Csak a statisztikailag szignifikáns különbségekkel rendelkező országok szerepelnek. A dőlt betűvel írt országok azok, ahol a szegénység elnőiesedése 2000-re létrejött.

Nemek közötti szegénységi szakadék 1988-ban	Nemek közötti szegénységi szakadék 2000-ben
Magyarország (1,97)	Oroszország (1,92)
(Lengyelország (1,68))	Románia (1,68)
Románia (1,48)	(Bulgária (1,12))

Ténylegesen Magyarországon a nőtöbbségű háztartások kétszer akkora valószínűséggel éltek szegénységben e szerint az abszolút (és visszamenőleges értékelést mutató) mérőszám szerint, mint azok a háztartások, ahol ugyanannyi vagy kevesebb nő élt, mint férfi. 2000-re – mint már rámutattam – egyedül Románia őrizte meg ezt a nemek közötti eltérést, s két további ország került még ide: Oroszország és Bulgária. Más szóval az a hipotézis, hogy a jelenlegi nemek közötti szakadék nem más, mint az államszocializmus öröksége, nem cseng össze az adatokkal.

2. *hipotézis. A nők munkaerő-piaci pozíciója.* A nők szegénységét alárendelt munkaerő-piaci pozíciójukhoz lehet kötni. Azokban az országokban, ahol a nőknek kicsi, nem stabil vagy minőségében alárendelt a munkaerő-piaci részvétele, és ahol a nők viszonylag keveset nyernek a fizetett munkából, arra lehet számítani, hogy a nők túlréprezentáltak lesznek a szegények között.

E hipotézis érvényességének megállapítására a felmérésünkéből származó és a munkaerőpiacon a nemek között fennálló különbségekre vonatkozó információkat használtam. A nőknek a fizetett munkából történő kizárására, valamint a teljes munkaidős állások bérkülönbségeire koncentrálok. A 3. táblázat az országok e szempont szerinti rangsorát mutatja, ahol is azok az országok, ahol a szegénység elnőiesedett, ki vannak emelve. Ha a munkaerőpiac hipotézis helyes, azt várhatjuk, hogy a kiemelt három ország mindegyik oszlopnak az alján lesz. Ehelyett azonban azt találjuk, hogy nagy különbségek vannak a munkaerő-piaci részvételben azon országok között, amelyekben a szegénység elnőiesedett: ez a legmagasabb fokú és a férfiak és nők közötti szakadék a legkisebb Oroszországban, míg a legalacsonyabb fokú a legnagyobb nemek közötti eltéréssel együtt Romániában. Ez azt jelenti, hogy a munkaerő-piaci részvétel önmagában nem magyarázza a nemek közötti szegénységi szakadékot. A kép tisztábbá válik, ha a bérkülönbségeket nézzük: valóban a három kiemelt ország mutatja fel a legnagyobb bérkülönbségeket, a nők viszonylagos keresete itt a legkisebb.

3. táblázat

A 2. hipotézis vizsgálata. Az országoknak a munkaerő-piaci pozíció különböző mérőszámok szerinti rangsora (18–60 év közöttiekre vonatkoztatva). A dőlt betűvel írt országok azok, ahol a szegénység elnőiesedése 2000-re létrejött.

Női munkaerő-piaci részvétel (%)	A munkaerő-piaci részvétel különbségei a nemek közötti	A teljes munkaidejű dolgozók közötti bérkülönbségek
<i>Oroszország (57,5)</i>	<i>Oroszország (0,83)</i>	Magyarország (0,88)
Szlovákia (56,6)	Szlovákia (0,83)	Lengyelország (0,85)
Magyarország (47,9)	<i>Bulgária (0,80)</i>	Szlovákia (0,78)
<i>Bulgária (46,2)</i>	Magyarország (0,73)	<i>Bulgária (0,75)</i>
Lengyelország (40,0)	<i>Románia (0,68)</i>	<i>Románia (0,67)</i>
<i>Románia (36,3)</i>	Lengyelország (0,62)	<i>Oroszország (0,60)</i>

Ténylegesen, közelebbről nézve igazából két elkülönülő munkaerő-piaci nemi rendszer („gender regime”) van kialakulóban: Oroszországban sok nő dolgozik, de a bérek terén jelentős diszkriminációt szenvednek el, így módon munkatapasztalatuk egyúttal a diszkrimináció tapasztalata, amely aránytalan szegénységet eredményez. A másik végponton Lengyelországot találjuk, ahol a részvételben fennálló különb-

ség a legnagyobb, így a nők gyakran ki vannak zárva vagy visszavonultak a munkaerőpiacról, mégis, aki dolgozik, az jobb helyzetben van, ha a béreket vetjük össze: a bérkülönbségek Lengyelországban viszonylag kicsik. Ez a stratégia nem vezet akkor a női szegénységhez, mint az oroszországi, diszkriminációra alapuló rendszer (bár a szegénységnek potenciálisan nagy kockázatát hordja magában), minden valószínűség szerint azért, mert Lengyelországban a nők általában a családjukkal élnek és a férjük tartja el őket.

Összegezve elmondható, hogy ha a munkaerő-piaci részvételi arány nem is, de a bérek közötti különbségek igenis figyelembe veendő korrelációt mutatnak a szegénység elnőiesedésének jelenlétével vagy hiányával. Azokban az országokban, ahol a nők bérek terén fennálló hátránya kevésbé hangsúlyos, ugyanez a helyzet a szegénység elnőiesedésének fokát illetően is.

3. hipotézis. A háztartás szerkezete. A csak nőkből álló háztartásban élő nők mindenütt különösen ki vannak téve a szegénység kockázatának, mivel általában vagy idősek (így a nyugdíjukra kell hogy támaszkodjanak), vagy más eltartottakkal kell hogy megosszák jövedelmüket. Más szóval azokban az országokban, ahol a gyermeküket egyedül nevelő nők vagy az idős, egyedül élő nők aránya magas, mély nemek közötti szegénységi szakadékot várhatunk.

Az adatok elemzése korlátozott támogatást nyújt csak ehhez a hipotézishez, amint ezt a 4. táblázat mutatja. Bár a három „elnőiesedett” országból kettőben valóban magas a nőtöbbségű háztartások aránya, Románia a skála másik pontján található. Hasonlóan, míg a gyermeküket egyedül nevelő anyák aránya messze Oroszországban a legmagasabb, ahol e nők közül valóban sokan élnek szegénységben, addig Bulgária és Románia e kontinuum másik végére esik: itt nagyon kevés az egyedülálló anya, a szegénység mégis elnőiesedett. Hasonlóan zavarba ejtő történet áll össze, ha az idős nőknek a nőtöbbségű (vagy összes) háztartáson belüli arányát vizsgáljuk. Az egyedül élő idős nőknek Magyarországon a legnagyobb a száma, mégis azt találjuk, hogy a szegénység talán itt a legkevésbé elnőiesedett, míg Oroszország és Románia viszonylag kevés háztartást tudhat a magáénak, amely csak egy hatvan év feletti nőt tartalmaz. Más szóval a háztartás-összetétel önmagában nemigen ad konzisztens magyarázatot a nemek közötti szegénységi szakadék országok közötti eltéréseire.

4. táblázat

A 3. hipotézis vizsgálata. Az országoknak a háztartás-összetétel különböző mutatói szerinti rangsora. A dőlt betűvel írt országok azok, ahol a szegénység elnőiesedése 2000-re létrejött.

A nőtöbbségű háztartások aránya	Ezek közül egyedülálló anyák háztartása	Ezek közül idős egyedül élők háztartása
<i>Oroszország (42,2)</i>	<i>Oroszország (20,5)</i>	Magyarország (44,5)
<i>Bulgária (34,3)</i>	Lengyelország (5,6)	<i>Bulgária (38,5)</i>
Magyarország (33,4)	Szlovákia (5,2)	Szlovákia (34,8)
Szlovákia (33,1)	Magyarország (3,5)	<i>Románia (28,2)</i>
Lengyelország (32,6)	<i>Bulgária (3,5)</i>	<i>Oroszország (27,8)</i>
<i>Románia (31,0)</i>	<i>Románia (2,5)</i>	Lengyelország (22,6)

4. *hipotézis. Az állami juttatások.* Azokban az országokban, ahol a legkevésbé hatékony az újraelosztási rendszer (jóléti juttatások, öregségi nyugdíj, gyermekgondozási segélyek, anyavédelem, munkanélküli segély), több nő kénytelen szegénységben élni. A nők nagyobb valószínűséggel támaszkodnak az állami juttatásokra, különösen a nyugdíjra (mivel általában hosszabb ideig élnek, különösen a volt államszocialista Kelet-Európában) és a gyermekgondozási juttatásokra (mert nagyobb valószínűséggel felelősek ők a gyermekekért). Ha viszont ezek soványak, a nők aránytalanul fognak szenvedni.

Bár ahhoz, hogy az állami transzfereknek a nemek közötti kapcsolatok átalakítására vagy megerősítésére ható következményeit a maguk teljességében értékelni tudjuk, az állami jóléti politikák nemi egyenlőtlenségekkel átitatott voltát teljes mértékben elemezni kellene, az 5. táblázatban bemutatott információk is érdekes, bár összességében nem meglepő történetet tárnak fel: valóban, az állami juttatások bőkezősége összefüggésben látszik állni a szegénység elnöiesedésével. A három (ebben a táblázatban szintén dőlt betűvel írt) országban költi a legkevésbé (a GDP százalékában kifejezve) az állam a különböző szociális feladatokra, és a munkanélkülieknek itt részesül a legkisebb része segélyezésben. Ráadásul a nyugdíjak helyettesítési értéke itt a legalacsonyabb, ily módon a nyugdíjba vonulás az életszínvonal drasztikus csökkenését jelenti. Mivel a nők tovább élnek, általában nagy számban fejezik be életüket szegénységben.

5. táblázat

A 4. hipotézis vizsgálata. Az országoknak az állam jóléti kiadásainak különböző mutatói szerinti rangsora. A dőlt betűvel írt országok azok, ahol a szegénység elnöiesedése 2000-re létrejött.

Egészségügyi kiadások a GDP %-ában*	Oktatási kiadások a GDP %-ában*	A munkanélküli segélyben részesülő munkanélküliek aránya (%)	Az átlag-nyugdíjnak az átlagjövedelemhez viszonyított aránya (az érintett népességre)	Olyan szegény** családok aránya, amelyek támogatást kapnak (%)
Szlovákia (6,8)	Lengyelország (7,5)	Szlovákia (63,3)	Lengyelország (0,65)	Szlovákia (26,3)
Magyarország (6,4)	Szlovákia (5,0)	Magyarország (55,6)	Magyarország (0,58)	Bulgária (23,7)
Lengyelország (5,9)	Magyarország (4,6)	Románia (53,5)	Szlovákia (0,52)	Lengyelország (13,4)
Oroszország (5,7)	Románia (3,6)	Lengyelország (23,9)	Oroszország (0,44)	Magyarország (10,4)
Románia (4,2)	Oroszország (3,5)	Bulgária (16,2)	Románia (0,42)	Románia (5,7)
Bulgária (4,0)	Bulgária (3,2)	Oroszország (3,2)	Bulgária (0,33)	Oroszország (1,4)

Megjegyzés:

* Forrás: World Bank Development Report 2000, World Development Indicators 2000, World Bank, Washington DC.

** Az ötven százalékos medián háztartási jövedelmet használva szegénységi küszöbnek, mivel az állami szervek szintén jövedelem alapú mérőszámot alkalmaznak a jogosultság megállapításánál.

Végül, mint az utolsó oszlop mutatja, a Bulgárián kívüli másik két, nagy nemek közötti szegénységi szakadékkal rendelkező ország az utolsó abban a rangsorban, amely a szegénység enyhítésére hozott intézkedések biztosítását mutatja: a szegényeknek besoroltaknak Romániában kevesebb mint 6 százaléka, Oroszországban pedig csupán 1,4 százaléka kap pénzbeli támogatást (ami ebben az esetben nem tartalmazza a nyugdíjat). Összegezve, néhány kivételtől eltekintve a kép világos: azokban az országokban, ahol az állami juttatások kiterjedtebbek, bőkezűbbek és a piaci jövedelmeknek jobb kompenzálását nyújtják (vagy a munkát hatékonyabban „dekommodifikálják”), a szegénység kevésbé elnőiesedett.

5. hipotézis. Gazdasági fejlődés, növekedés és piacosodás. Nem feltételezünk összefüggést a piacosodás foka, a gazdasági fejlődés általános szintje (akár sebessége, akár abszolút nagysága) és a nemek közötti szegénységi szakadék között. Ennek egyszerűen az az oka, hogy semelyik másik fejlődő térségben sem figyeltek meg ilyen összefüggést. Épp ellenkezőleg, a piaci fejlődést és az erőltetett és az IMF által irányított gazdasági növekedést széles körben összekapcsolják a nemi egyenlőtlenségek ázsiai és afrikai növekedésével (Shittirak 1998, Ehrenreich–Fuentes 1997). Könyvtári tanulmányt írtak ezekben az országokban és ezekről az országokról abban a témában, hogy a gazdasági fejlesztés különböző formái – azok a fajták és pontosan olyan szelleműek, amiket Kelet-Európában bevezettek – valóban mennyire ártottak a nőknek és a gyermekeknek, és újradefiniálták, negatív és diszkriminatív irányban, a nők férfiakhoz és a fizetett munkához fűződő kapcsolatát.

6. táblázat

Az 5. hipotézis vizsgálata. Az országoknak a gazdasági fejlettség különböző mutatói szerinti rangsora. A dőlt betűvel írt országok azok, ahol a szegénység elnőiesedése 2000-re létrejött.

Szegények aránya összesen* (a legalacsonyabbtól a legmagasabbig)	Egy főre jutó GNP-növekedés, 1999**	Az előző tíz év GNP-növekedése. (éves %), 1990–99**	Vásárlóerő-paritáson vett egy főre jutó GNP, 1999, dollárban**
Szlovákia (13,3)	Magyarország (4,5)	Lengyelország (4,7)	Magyarország (10.479)
Lengyelország (15,0)	Lengyelország (4,1)	Szlovákia (1,9)	Szlovákia (9.811)
Magyarország (17,6)	Oroszország (3,2)	Magyarország (1,0)	Lengyelország (7.894)
Románia (36,0)	Bulgária (2,5)	Románia (–1,2)	Oroszország (6.339)
Oroszország (40,3)	Szlovákia (1,8)	Bulgária (–2,7)	Románia (5.647)
Bulgária (43,5)	Románia (–3,2)	Oroszország (–6,1)	Bulgária (4.914)

Megjegyzés:

* A 7. lábjegyzetben ismertetett összetett szegénységi indikátorral mérve.

** Forrás: World Bank Development Report 2000, World Development Indicators 2000, World Bank, Washington DC.

Mégis, a 6. táblázatban bemutatott adatok nagyon gyorsan bebizonyították e negatív várakozás hamis voltát. Következésképpen, függetlenül attól, hogy milyen mérőszámot használtam (lett legyen az a GDP, a GDP-növekedés vagy akár a szegénység összességében vett szintje, akár a piacosodás foka), azt találtam, hogy az a három ország, ahol a szegénység elnőiesedett, az eloszlás alján volt: azok az országok,

amelyekben a leglassabb és a legkisebb fokú a gazdasági fejlődés és a legnagyobb a szegénység, voltak azok, amelyekben egyúttal a szegénység terén tapasztalható nemi egyenlőtlenségek is a legnagyobb fokúak voltak. Bár erről a továbbiakban még több szó esik, hadd vetítsek előre egy lehetséges magyarázatot. Eltérően a többi fejlődő országtól, Kelet-Európában sok nő jó strukturális pozícióban volt ahhoz, hogy kihasználja azokat a mobilitási lehetőségeket, amelyeket a kapitalista szabad piac kellett hogy nyújtson (bár természetesen mások ennek csak a hátrányait szenvedték el). Ahol ezek a lehetőségek jelen voltak, a nőknek sikerült hasznot húzniuk belőlük, legalábbis azokhoz az országokhoz viszonyítva, ahol másfajta diszkriminációk továbbra is uralkodtak.

Összegzés és következtetések

A szegénység egy sor abszolút mérőszámát alkalmazva és ezeket a háztartásokhoz és a háztartások nemi összetételéhez viszonyítva, azt találtam, hogy a vizsgálatunkban szereplő hat ország közül három meggyőzően nemek közötti szegénységi szakadékot mutat fel: Bulgária, Románia és Oroszország. Ezekben az országokban a nőtöbbségű háztartások magasabb szegénységi kockázattal, 1,2–1,8-szoros hátránnyal bírnak.

Öt hipotézist „teszteltem”, és ebből néhányat az egyes országok között a nemek közötti szegénységi szakadék terén fennálló különbségek mintájával konzisztensnek találtam. Nyilvánvaló, hogy a hipotézisek nem függetlenek egymástól, mégis megengedhetőnek tűnik azt állítani, hogy a munkaerőpiacon található bérezési diszkrimináció, a szociális jogok minősége és jelentése és a gazdaság állapota valószínűleg megmagyarázza az országok közötti különbségeket. Azokban az országokban, ahol a nők bére a férfiakéhoz képest magas, vagy ahol az állami juttatások bőkezűek, és az emberek szélesebb körét húzzák ki a szegénységből, a nők jobb helyzetben vannak, mind abszolút értelemben, mind a férfiakhoz képest. Ez a helyzet, úgy tűnik, a régió azon országaiban állt elő, amelyek a leggyorsabban és legsikeresebben piacosodtak – innen a meggyőző összefüggés a szegénység elnőiesedése és a gazdasági fejlődés között.

Ekképpen a nemek közötti szegénységi szakadék vizsgálata a „nemi rendszernek” (gender regime) legalább két kialakulóban lévő típusát tárta fel volt államszocialista térségünkben. Bár az a fajta strukturális átalakítási politika (structural adjustment policy), amit az IMF és a Világbank támogatott Kelet-Európában, máshol növekvő társadalmi és különösen nemi egyenlőtlenségeket hozott létre, nem tűnik úgy, hogy esetünkben is ez történt volna. Amikor a kutatók azt állítják, hogy azok a gazdaságpolitikák, amelyek a nagy volumenű exportra termelést bátorítják, a férfi munkaerőt részesítik előnyben, ezt arra a feltevésre alapozzák, hogy a nők az egyedüli felelősei a reprodukív munkának, és így növekszik a férfiktól való függőségük és produktív, fizetett és nagy presztízsű munkákból való kirekesztésük (Sittirak 1998, Tiano 1994). Azáltal, hogy az állami költségvetésben csökkentik az oktatásra és egészségügyre fordított kiadásokat, a strukturális átalakítási politikák növelik a nők reprodukív terheit; és azt, hogy megnyirbálják a szociális juttatásokat abbéli igyekezetükben, hogy megteremtsék a „költségvetési egyensúlyt”, a nők (és a gyermekek), akik ezekre az ellátásokra támaszkodnak, szenvedik meg. A multinacionális cégek a fiatal nőket gyakran kizsákmányolják nehéz, veszélyes és rövidtávú, alantas munka-

körökben, ahonnan soha nem léptetik őket elő vezetői pozícióba, és megválnak tőlük néhány évi szolgálat után, hogy helyükre még fiatalabb és olcsóbb munkásokat helyezzenek (Ehrenreich–Fuentes 1997).

E folyamatok közül néhány valóban megfigyelhető a régió minden országában. Például a nők otthoni terhei növekedtek: különösen a szegényebb nők töltenek most több időt a családi munkaerő újratermelésével, mert gyakran nem engedhetik meg maguknak, hogy megfizessék a szolgáltatásokat (mint például az olcsó üzemi kosztot, a mirelit áruk vásárlását), és saját munkaerejüket kell hogy ezek előállítására fordítsák. Mégis, a strukturális átalakításoknak sok olyan következménye, amelyet Ázsiában és Afrikában megfigyeltek, nem releváns Lengyelországban, Magyarországon és Szlovákiában. Sok nő – a legvalószínűbben annak az emancipációs folyamatnak a következményeként, amelynek ők (és anyáik) erőteljesen ki voltak téve az államszocialista érában – sokkal jobb helyzetben volt ahhoz, hogy a piaci alapú kapitalista gazdaságban részt tudjon venni, mint más fejlődő országokban élő nővéreik. Ez jó példája annak, hogy hasonló típusú strukturális átalakítási politikák (akárcsak a globalizáció) miképpen vezetnek eltérő eredményekre a nemi szerepek terén az adott társadalom intézményi örökségétől függően. Ennek folytán számos nő szerzett és tartott meg jó állást és biztos foglalkoztatást. Természetesen sok nő Lengyelországban, Magyarországon vagy Szlovákiában sem tudta kihasználni azokat a munkalehetőségeket és bérjuttatásokat, amelyeket a multinacionális cégek, a külföldi nonprofit szervezetek vagy a magánvállalkozások ajánlottak – de ebben a tekintetben ők nemigen különböznek sok férfi honfitársuktól. Más szóval ezekben az országokban (az államszocialista korszak) bizonyos fajta nőbarát autoritárius paternalisztikus rendszerét egy demokratikus, szabadpiacra alapozó patriarchális rendszer váltotta fel. Ez rombolóan hatott az osztályviszonyokra, növelve a szegénységet és az osztály alapú egyenlőtlenségeket. Ennek következményeként természetesen megváltoztatta a nemek közötti kapcsolatokat is, de nem tűnik úgy, hogy mélyítette volna a nők egyenlőtlenségének és elnyomásának fokát (legalábbis nem különösebben a társadalmi hierarchia legalján).

Másrésről azokban az országokban, amelyek lassabban fejlődtek, és a piaci stratégiákat habozva vették át, a nők nem tudták felhasználni azokat az erőforrásaikat, amelyeket a szocialista korszakban szereztek. Itt a jóléti állam összeomlása és a kapcsolatokon alapuló, állami kontroll alatt álló (bár ez már nem nőbarát állam, még retorikájában sem) munkapiaci preferenciák hátrányba hozták a nőket a férfiakkal szemben. Egy másféle „nemi rendszer” jött létre, s ez olyan nemi elkülönülést és diszkriminációt mutat, amely különbözik mind az államszocialista redistribútorok jóindulatú paternalista módjától, mind a nyugati kapitalisták által kikényszerített, nemi vonatkozásban feltehetően semleges patriarchális diszkriminációtól.

Következésképpen a piacosodás, bár növelte az osztályegyenlőtlenségeket, úgy tűnik, hozzájárult a kelet-európai, a szegénységben a nemek között fennálló egyenlőtlenségek csökkentéséhez (vagy néhány esetben szinten tartásához) – legalábbis az államszocializmus összeomlása utáni első tíz évben. Az optimisták szerint a nők nem engedhetik meg maguknak, hogy elveszítsék előnyeiket, a pesszimisták szerint nem engedhetik meg maguknak, hogy megtartsák.

Irodalom

- Albelda, Randy–Chris Tilly 1997. *Glass Ceiling and Bottomless Pits: Women's Work, Women's Poverty*. Boston, MA: South End Press
- Casper, Lynn M.–Sara S. McLanahan–Irwin Garfinkel 1994. The gender-poverty gap: what we can learn from other countries. *American Sociological Review*, 59 (4): 594–605.
- Christopher, Karen et al. 1999. *Gender Inequality in Poverty in Affluent Nations: The Role of Single Motherhood and the State*. Manuscript.
- Ehrenreich, Barbara–Annette Fuentes 1997. Life on the global assembly line. In Jagger, A. M.–P. Rothenberg (eds.): *Feminist Frameworks: Alternative Theoretical Accounts of the Relationship between Women and Men*. 3rd edition. Boston, MA: McGraw–Hill, 359–366.
- Einhorn, Barbara 1993. *Cindarella Goes to Market: Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe*. London–New York: Verso
- Emigh, Rebecca–Iván Szelényi 2001. *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe During the Market Transition*. Westport CT: Praeger
- Fodor, Éva 1997. Gender in transition: unemployment in Hungary, Poland and Slovakia. *East European Politics and Societies*, 11 (3): 470–500.
- Förster, Michael–Tóth István György 1999. *Családi támogatások és gyermek-szegénység a 90-es években Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban*. Budapest: TARKI. (Társadalompolitikai tanulmányok.)
- Gal, Susan–Gail Kligman (eds.) 2000. *The Politics of Gender After Socialism*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- Hong, Lawrence K. 1987. Potential effects of the One-Child Policy on Gender Equality in the People's Republic of China. *Gender and Society*, 1 (3): 317–326.
- Pearce, Diane 1978. The feminization of poverty: women's work, and welfare. *Urban and Social Change Review*, 11 (February): 28–36.
- Sittirak, Sinith 1998. What does development mean to her. In: *Daughters of Development: Women and the Changing Environment*. London, New York: Zed Books
- Tiano, Susan 1994. *Patriarchy on the Line: Labor, Gender, and Ideology in the Mexican Maquila Industry*. Philadelphia: Temple University Press
- Tóth István György 1994. A jóléti rendszer az átmenet időszakában. *Közgazdasági Szemle*, XLI. (3): 313–340.